

GÁLL ERNŐ

ÉRTELMISÉGI ALKOTÁS – ALKOTÓ ÉRTELMISÉG

Az alkotás iránt hagyományosan érvényesülő figyelem új összefüggésekben, új mozzanatokkal gazdagodva jelentkezik fokozottan a tudományos-műszaki forradalom különböző vonatkozásait boncolgató munkákban. Míg régebben — főként kultúrbölcséleti megközelítésben — elsősorban a művészi kreativitás szerepelt előtérben, később, feltehetően a munkaszociológia sikereinek hatására is, az alkotó munka jellemzése, a fizikai munkában gyarapodó alkotó elemek feltárása kötötte le — különösképpen a marxista kutatókat, a mai hatványozott érdeklődés mindinkább általában az értelmiségi alkotásra összpontosul.

Több tényező és felismerés ösztönzi ezt az orientációt.

A kortárs tudományos-műszaki forradalommal foglalkozók szinte egyhangúlag állapítják meg, hogy a várható mutációk előidézésében, e forradalmi átalakulás további menetében egyre jelentősebb szerep vár az emberi alkotó erőre, az ember alkotó tevékenységére. Ennek pedig a szubjektív tényező növekvő fajsúlyát is kifejezve főként a „döntő paraméterré“ vált tudomány fejlesztésében kell megnyilvánulnia. (Vö. Radovan Richta és munkaközössége: *Válaszúton a civilizáció*. Budapest, 1968. 39—123.) Nyilvánvaló tehát a tudományos alkotás, illetve az ezzel kapcsolatos, nagy horderejű műszaki újítás megvalósítóinak fejlődést ösztönző funkciója.

A közeledő 2000. év biztató vagy aggasztó távlatait kémlelő, derűlátó vagy pesszimista hangvételű prognózisokat kínáló gondolkodók többsége szintén egyetért abban, hogy a kreativitás életbevágó tényező az egyetemes jövő szempontjából. Ha pedig ezt a felismerést azzal az egyre inkább elfogadottá váló tétellel társítjuk, amely a mai és holnapi értelmiség súlyosbodó feladatairól és felelősségéről szól, kézenfekvő, hogy az értelmiségi alkotás kérdése egyike nem csupán a legidőszerűbb, hanem a jövőalakítás tekintetében a legtöbb gyakorlati hatékonysággal kecsegtető stúdiumoknak.

Témánk azonban nem meríthető ki sem a tudományos-műszaki forradalom elméletének, sem az értelmiség szociológiájának keretei között. A munka elemzése ugyanis antropológiai alapozást kíván, az alkotó írástudók mai és jövőbeni funkciójára vonatkozó bármely elmélkedés pedig etikai értelmezés nélkül nyilvánvalóan hiányos maradna. Jellegzetesen interdiszciplináris kutatásról van tehát ismét szó, a tárgy meghatározta két, egymással összefüggő nézetben: 1. hogyan sarkallhatja

az értelmiségi kreativitás a tudományos-műszaki forradalom alakulását; 2. mi a következménye e folyamatnak magára az alkotásra.*

Alapozás mellett a filozófiai antropológiára vár a távlatok felé utaló konklúziók megfogalmazása is. Az emberbölcséleti kiindulás szükségesége a marxizmus számára már csak azért is indokolt, mert — mint ismeretes — felfogásában az alkotás az emberi lényeg megvalósításaként jelenik meg. Optikáján át nézve az alkotás elválaszthatatlan a munkától; a munka s a benne rejlő alkotás pedig az emberi világ múltjának, jelenének és jövőjének alapja. „Ez a tevékenység, ez a folytonos érzéki munkálkodás és alkotás, ez a termelés (kiemelés tőlem — G. E.) olyanira alapzata az egész érzéki világnak — írja polemikus élel Marx és Engels —, hogy ha csak egy esztendőre is megszakadna, Feuerbach nemcsak a természeti világban lelne óriási változást, hanem az egész emberi világot, sőt saját létezését is igen hamar hiányolná.“ (Marx—Engels Művei 3. Budapest, 1960. 27—28.) A világ létét és változását biztosító munka, illetve a benne rejlő alkotás egyben az ember önalkotását, önteremtését is lehetővé teszi. E „demiurgoszi“ tevékenység mindig célszerű, és hiteles emberi szükségletet kielégítő mivoltában: dinamikus. Mint az ember lényegéhez tartozó szükséglet az alkotás, az alkotó munka dinamikája szabad cselekvésként érvényesül. Élettevékenység, amely csak a szabadság közegében bontakozik ki, csupán a szabadság dimenziójában válik sajátosan emberi, tudatos aktussá.

Eppen ezért a nem szabad, az elidegenedett munka — per definitionem — nem lehet alkotó jellegű, noha az elidegenedést kiváltó vagy fenntartó viszonyok természetesen nem zárják ki az alkotást, amely adott esetben tiltakozást fejezhet ki az elidegenedéssel, az eldologiasodással, a bürokratizálódással, valamint az e jelenségeket előidéző és konzerváló társadalmi renddel szemben. Ám nem csupán az elidegenedett munka van ellentétben az alkotással. A munka és alkotás kapcsolatát hangsúlyozva nem azonosítjuk, nem is azonosíthatjuk a kettőt egymással, még a tudományos-műszaki, illetve a társadalmi forradalmak előrelátható vagy csak feltételezett következményeinek távlatában sem. A szűkkeblű elit-szemléletektől s a vulgarizálóan tágító nézetektől eltérően nem csupán a szellemi munkában látjuk az alkotás hordozóját, de ugyanakkor nem fogadhatjuk el a termelési viszonyok átalakítása és a munka alkotó jellege között azonnali, közvetlen kapcsolatot teremtő egyszerűsítő felfogást sem. A marxisták határozottan elutasítják az alkotás misztikus értelmezését, és kiemelik a társadalmi feltételek (kizsákmányolás, a szellemi és fizikai munka kettészakadása, illetve a gátló tényezők megszűntetése, a szabad idő mértéke) szerepét az alkotás történelmi görbájének alakulásában. Nyilván nem tévesztik szem elől a lelki-tehetségbeli, a szubjektivitásban rejlő mozzanatokat sem.

* A kreativitás szociológiáját sürgetve Serge Jonas a marxista szociológiában látja annak a szintetikus-történelmi tárgyalásnak a megvalósítóját, amely lehetővé teszi a történelmi materializmus, a megismerés- és művészetszociológia, az irodalom- és tudományozsziológia, a kulturális antropológia és a lélektan eredményeinek együttes hasznosítását. (Serge Jonas: Problematique d'une sociologie de la créativité. L'Homme et la société, 1968. 8.)

Ebben főként a társadalompszichológiából is merítő alkotáslélektanra támaszkodnak. Ettől az új kutatási ágtól várják és kapják a segítséget az igen bonyolult, de tudományosan feltárható jelenség egyre mélyülő megismeréséhez. Az alkotáslélektani vizsgálatok — tudvalevően — az alkotó folyamat szakaszainak megkülönböztetésére, e folyamat különböző területeken (tudomány, művészet, vezetés, műszaki újítás stb.) való kibontakozásának sajátosságaira, a kreativitáshoz szükséges képességek, tényezők (értelem, memória, zenei, rajz-, matematikai tehetség, motivációk stb.) szerepére, arányaik és kölcsönhatásaik megállapítására irányulnak. Kutatások folynak az alkotókészség előrejelzésére, a kreativitás és az életkor összefüggéseinek felderítésére s végül, de nem utolsósorban az oktatás és nevelés, általában a körülmények képességfejlesztő funkciójának tisztázására. (Vö. Alexandru Roșca: *Creativitatea*. București, 1972.)

Mindezek a tanulmányok (s a többiek, amelyeket nem sorolhattunk fel) csupán az objektív és szubjektív dialektikájára figyelmezve vezethetnek valóban konkludens eredményekre, csak mindkét vonatkozást szem előtt tartva járulhatnak hozzá az alkotás meghatározásához, ismérveinek, fokozatainak és formáinak megjelöléséhez, vagy — továbbmenve — a heurisztikának, az alkotó módszerek tudományának gazdagításához. E két oldal együttes megragadásával érhető el az a tudományos hatékonyság, amely megcáfolhatja az e kérdésben mindmáig megnyilvánuló s az irracionális értelmezésekkel rendszerint összefonódó agnoszticizmust. E kettős közelítésben válik észlelhetővé a tehetség s a szabadság kölcsönhatása, amelyben az utóbbi szavatolja az előbbi kiteljesedését, a tehetség pedig képessé teszi az embert arra, hogy éljen a szabadsággal — természetének alkotó megvalósítására, kibontakozására. Ebben a korrelációban fejthető meg valóban az alkotásnak, az alkotó embernek a „titka“.

A genetikai információkat tartalmazó kódok, valamint az ezeknek megfelelő, kedvező környezet találkozásából fakadó alkotás jellemző vonásai körül élénk vita folyik mind a marxizmuson belül, mind a többi kortárs értelmezés között. Nem született még meg egyik táboron belül sem az általánosan elfogadott definíció, és kérdéses egyáltalán, hogy a Gorkijtól általában kimeríthetetlennek minősített alkotás beilleszthető-e teljesen valamely meghatározás keretébe. A magunk részéről meg kell most elégednünk több marxista szerző eredményeinek summázásával. Pszichológusok és filozófusok (Fukász, Georgescu, Kardos, Roșca, Rubinstein, Tănase, Tyeplov stb.) vizsgálódásaira támaszkodva, alkotásnak valami újnak és egyedinek a létrehozását értjük. Az alkotó munka mindig objektíve jelentőset és eredetit ad. Ismérve, hogy nem csupán újat, hanem társadalmilag értékeset nyújt. Persze, a kreativitásnak fokozatai vannak. Az alkotók elérte színvonal változatos, de ezekkel az eltérésekkel, valamint azzal együtt, hogy az élet különböző területein megszülető alkotás nem csupán egyéni, hanem kollektív fogantatású lehet (Lucien Goldmann kollektív alkotó alanyokról beszélt), érvényesnek fogadhatjuk el a tételt, hogy a kialakulásában drámai s konfliktusos jellegű alkotó folyamat alanya és tárgya — végső fokon — mindig az ember marad.

Az alkotás a maga genetikai meghatározottságában — ugyancsak végső fokon — társadalmi-gyakorlati finalitású. Különböző szakaszai egységet képeznek, mindegyikükre pedig jellemző, hogy mögöttük a bonyolult és újszerű problémák iránt fogékony embert találjuk.

Az ember önteremtő aktusaként felfogott alkotás bizonyos szerkezettel rendelkezik és osztályozható. A klasszifikáció alapját abban a tevékenységi szférában találjuk, amelyben megnyilvánul. A bennünket most közvetlenül foglalkoztató értelmiségi tevékenység, noha nem kizárólagos területe a kreativitásnak, mindenesetre a hagyományosak s az általánosan elfogadottak közé tartozik. Jellemző reá általában mindaz, amit az előbbieken az alkotó munkáról felsoroltunk, s ezekhez nyilván még sajátos vonásként a tudományos, a művészi, a közéleti stb. alkotás specifikumai járulnak. A jellegzetes vonások azonossága, illetve az alkotó munka általános jegyeinek sajátos megnyilvánulásai is jelzik a különböző alkotó tevékenységek — strukturálisan meghatározott — viszonylagos egységét, a köztük érvényesülő kölcsönhatásokat.

Az értelmiséginek mint *homo creator*nak a tevékenységére, erre a rendkívül komplex munkásságra a képzeleterő magas foka, a megsejtés, a pontos, de messzemenő logikai következtetés a jellemző. Elképzelhetetlen igen fejlett megfigyelő és kombinatív képesség, kezdeményezés, leleményesség és eredetiség nélkül. És szükséges még hozzá főként a munkában való kitartás. Ehhez pedig abból a benső szükségletből, igényből merít ösztönzést, hogy „kötelességé”-nek érzi az adott mű, az adott alkotás létrehozását. Ez a benső parancs, az internalizálódás ugyancsak magas foka gyújtja fel a rendkívül nagy energiáfordítást igénylő, tengernyi vívódással járó alkotó munkát fűtő „intellektuális potenciát” (Kardos István). Az értelmiségi alkotást nemcsak a szellemi-erkölcsi kötelesség belső hangja sarkallja. Hordozójától teljes azonosulást kíván, mert csak ez a fegyelem, ez a szellemi aszkézis teremti meg azt a sajátos világot és légkört, amelyben az alkotáshoz szükséges önbizalom és győzni akarás érvényesülhet. Amennyire nélkülözhetetlen a téma, a mű iránti odaadást, minden alkotó erő bevetését kedvezően alakító mikroklíma, annyira kérdéses viszont, hogy hol kell ennek az intim világnak végződnie. Szabálynak vegyük-e, hogy — amint azt Lévi-Strauss állította egyik nemrég adott interjújában (*Le Monde*, 1973. XII. 8.) — az alkotónak bizonyos tekintetben süketnek kell maradnia a külvilág hangjaira, mert ha szenvedélyesen a külső életre, a történelemre figyel, megszűnik alkotónak lenni, és puszta fogyasztóvá változik? Ez a követelmény, noha többféle alkotás, illetve alkotótípus vagy az alkotómunkában jelentkező fázisok esetében érvényesnek fogadható el, mégsem általánosítható. Az elzárkózás a külvilágtól nyilvánvalóan nem abszolutizálható törvény. A valóság, a történelem nemcsak akadály, nem csupán figyelemelvonó tényező lehet, hanem erőteljes ösztönzések, termékeny ihletések forrásának bizonyulhat. Sőt, vannak az értelmiségi alkotásnak olyan ágai, olyan területei, amelyek egyenesen megkövetelik a társadalmi realitással fenntartott állandó és intenzív kapcsolatot. „Az alkotó író az önmagában vett értelmiségi — állapítja meg Leo Löwenthal. — Az objektív forrásanyag számára nem más, mint az össze-

függések hatalmas tárháza, amelyből egyéni módon, a maga különös esztétikai céljának megfelelően merít. Ily módon az intellektuális magatartás prototípusát testesíti meg.“ (Leo Löwenthal: *Irodalom és társadalom*. Budapest, 1973. 223.)

Heller Ágnes a mindennapi és nem mindennapi tevékenység és gondolkodásformák összefüggésében vizsgálja — Lukács György nyomán — az ún. *homogenizálást*. Míg a mindennapi életnek — szerinte — egyik lényeges jellemvonása a heterogeneitás, s ezt a benne élő egész ember a különböző szférák és objektívációk között tevékenykedve reagálja le, s homogenizálódás a mindennapi életből való „kilépés“ kategóriája. Ezen azt kell érteni, hogy az egyén egy adott homogén szférában, illetve objektívációban „szívódik fel“, s ebben az esetben mindig közvetlenül vonatkozik a nembeliségre, cselekvése nemcsak közvetetten, hanem közvetlenül is az összemberi gyakorlat része. A cselekvő alany — ugyancsak lukácsi terminológiával élve — „egész emberből“ „ember-egésszé“ változik. Ez az „ember-egész“, aki minden erejét és képességét egyetlen — homogén szférában jelentkező — feladat megoldására koncentrálja: alkotó ember. Tevékenysége „teremtés“, az újnak létrehozása. A homogenizálódási folyamat változatos mérvű, típusú és intenzitású, ismervei között pedig megtaláljuk az alkotó tevékenységre oly jellemző tudatos viszonyulást és összpontosítást. Heller Ágnes hangsúlyozza, hogy a mindennapi és nembeli tevékenység határvonalai rugalmasak mind az egyén, mind a társadalom szintjén. „A magáértvaló nembeli objektívációk mindig a mindennapokból indulnak ki, hogy oda is térjenek vissza.“ (Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, 1970. 95.)

Homogeneitás és heterogeneitás egymáshoz való viszonya tehát viszonylagosnak mutatkozik. A mindennapi és nem mindennapi tevékenység- és gondolatformák között sincs kínai fal. Nem tekinthetők mereveknek az értelmiségi tevékenységben fellelhető alkotó, reprodukáló és befogadó jellegű mozzanatok határvonalai sem. Alkotás és „fogyasztás“ nem taszítja oly határozottan egymást, amint azt Lévi-Strauss állítja. Nincs olyan alkotó, aki ne támaszkodna (legtöbb esetben kritikailag) az elődök, illetve a kortársak eredményeire. Kevés az olyan alkotó is, akinek eredetisége teljesen kizárna bizonyos reprodukálást. Minden a mértéken múlik. A három mozzanat eltérő fajsúlya dönti el a mű, a szerző alkotó vagy nem alkotó jellegét. Önálló, befejezett munka nélkül azonban nincs alkotás; bizonyos produktivitás elengedhetetlenül szükséges e jelleg elismeréséhez. Ez pedig nem csupán a kifejezetten új értékek létrehozásában mutatható ki, hanem — adott esetben — fellelhető a szellemi javak olyan alkalmazásában vagy közvetítésében is, amely az adott ismeretanyag igényes, új szempontokat követő rendezését, átértékelését feltételezi.

Az értelmiségi alkotás társadalomontológiailag-antropológiailag megalapozott, illetve betájolt tanulmányozása nem szakítható el az írástudók helyének, funkciójának vizsgálatától, az értelmiségi lét megragadásának törekvésétől. *Az értelmiségi alkotás tisztázása az alkotó értelmiség meghatározását feltételezi* ama szerepeiben, amelyeket a szellemi élet, az önalakítás, általában a történelemalkotás területein játszik.

Eddig — az „értelmiség értelmiségé“-nek, a kérdéssel foglalkozó bölcseleőknek és szociológusoknak köszönhetően — főként az értelmiség kultúrateremtő tevékenysége vált tudatosá.

A hatvanas évek elején Jan Szczeпаński kísérletet tett arra, hogy számba vegye és osztályozza az értelmiségről forgalomban levő több mint hatvan meghatározást (*Intellectuals in Contemporary Societies*. Stanford, 1961). A lengyel szociológus megállapíthatta, hogy az értelmiség lényegéhez funkcionálisan közeledő szerzők szerint éppen a kultúrateremtés jellemzi hagyományosan ezt a réteget. Karl Mannheim, Theodor Geiger, Alfred v. Martin, Julien Benda és mások úgy látták, hogy a kultúrjavak létrehozásával az írástudók nem csupán időtálló értékeket alkottak, hanem egyben tudatosították az emberekben életük értelmét, és olyan eszményeket fogalmaztak meg az egész társadalom számára, amelyek a haladás irányát és célját jelölték meg. (Vö. Jan Szczeпаński: *Die Intelligenz in der gegenwärtigen Gesellschaft*. A Militanter Humanismus című kötetben. Frankfurt am Main, 1966. 237—238.)

A kulturális (rendszerint hagyományosan ápol) értékek alkotását mint az értelmiség legfőbb teljesítményét megjelölő gondolkodók felfogásában ez a funkció egyben ismérve az *autentikus értelmiségnek*, amely szerintük azonos a reprezentatív művelődés megteremtőjével. Eszerint az alkotó tulajdonképpen a *tényleges értelmiségi*, akit gyakran klasszikus vagy hagyományos értelmiséginek is neveznek, hogy megkülönböztessék azoktól, akik csak terjesztik, alkalmazzák vagy fogyasztják a tudományos, művészi, műszaki stb. alkotásokat. Láthattuk azonban, hogy az így meghúzott határvonalak nem merevek, amennyiben az alkotás elemei az alkalmazásban és a reprodukálás bizonyos formáiban is fellelhetők. Ezt a felfogást képviseli S. M. Lipset és Jan Macku is; szerintük értelmiséginek tekintendők mindazok, akik egy dinamikus társadalmi struktúrában belül a jelképek, a világnézeti, művészeti, tudományos, műszaki értékek alkotói, illetve alkotó jellegű terjesztői és alkalmazói.

Mindenesetre hangsúlyozni kívánjuk, hogy az említett határvonalak rugalmassága ellenére nem szabad eltekintenünk az értelmiségi tevékenységen belül mutatkozó minőségi különbségektől. Így járt el Gramsci is, aki éppen e minőségi megkülönböztetésre hivatkozva állapított meg bizonyos fokozatokat: „a legmagasabb fokra a különböző tudományok, a filozófia, a művészet stb. *alkotó elméit* (kiemelés tőlem — G. E.) kell helyezni — írja —, a legalacsonyabbra pedig a már meglévő szellemi gazdagság legszerényebb »adminisztrátorait« és terjesztőit“ (Antonio Gramsci: *Filozófiai írások*. Budapest, 1970. 281.). A professzionizmus mindjebbent térhódító és az alkotó magatartás szempontjából kedvezőtlen tendenciájával szemben egyre többen vannak azok, akik — szűkítő értelmezéssel — az alkotást tekintik a *tulajdonképpeni* értelmiség kritériumának. E szerzők hajlamosak arra, hogy egyrészt mindinkább szellemi és erkölcsi minőséget lássanak az értelmiségben, másrészt pedig az alkotásban jelölve meg az ember meghatározó tulajdonságát, az *alkotót a nembeliség képviselőjeként fogják fel*.

A tudományos-műszaki forradalom kibontakozásában oly nagy szerepet játszó és (számos prognózis szerint) e funkciójában a továbbiak során még fokozottabb fajsúlyt nyerő értelmiségi kreativitásra új prob-

lémák és feladatok várnak. Képviselőinek — többek között — szembe-síteniük kell magukat az ún. „gondolkodó gépek“ kínálta lehetőségek-
kel s a belőlük fakadó dilemmákkal. Ezek java része egyébként ma
megoldottnak tekinthető. A demitizálás itt is végbement. Szinte általá-
nossá vált a nézet, hogy e valóban csodálatos szerkezetek nem szorít-
hatják ki az alkotót; s az utóbbinak fölösleges velük rivalizálnia. Erre
már csak azért sincs szükség, mert „képessegeik“ egymást kiegészítik.
A gép memóriája, gyorsasága és pontossága felülmúlja ugyan az em-
berét, de ezek a rendkívüli performanciák nem pótolhatják azt, amivel
nem rendelkezik, nem is rendelkezhet: a képzelőerőt, az újító eredet-
tiséget s ama képességet, hogy jelentést kölcsönözön a dolgoknak, je-
lenségeknek és relációknak (Henri Wald). Az elektronikus agyak nem
alkotóak, de ama roppant információmennyiség közvetítésével, elrak-
tározásával és kombinálásával, amelyet fel tudnak dolgozni, hatékonyan
segíthetik az alkotást. E szolgálataik révén jelentős — eddig éppen e
feladatokra fordított — energiákat szabadíthatnak fel az autentikus em-
beri, értelmiségi alkotás számára.

Ez egyébként új ösztönzőkre lel a tudományos-műszaki forradalom
szintetikus, újító és problémafelvető gondolkodást sarkalló menetében, a
szabad idő növekedését, az általános műveltségi színvonal emelését s
egy újfajta „kibernetikus racionalitás“-t (Roger Garaudy) igénylő követ-
kezményeiben. Ez az új típusú gondolkodás — tömeges méretekben —
feltételezi és követeli meg azt a „visszacsatolást“, ami az alulról jövő
kezdeményezés, kritikai készség szabad működésében nyilvánul meg, a
különböző szintű alkotó központok fokozódó autonómiájának feltételei
közt. Ha valóságnak, jövőseknek fogadjuk el a — már említett —
prognózisokat arról, hogy a ma, de még inkább a holnap tudományos-
műszaki forradalma mind nagyobb teret biztosít a szubjektívitásnak, az
egyénnek és alkotó képességeinek, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy
e biztató perspektívájú fejlődés nem érhető el forradalmi jellegű társad-
almi átalakulások nélkül. A tudományos-műszaki forradalom ugyanis
mélyenszántó metamorfózisokat sürget annak a marxi várakozásnak a
jegyében, amely a szocializmusban látja megvalósíthatónak az ember
uralmát a külső természet s önmaga fölött, s ugyancsak e társadalomba
helyezi abbeli reményét, hogy biztosítani fogja minden tehetség kibonta-
kozását. Ily módon, a tudományos-műszaki forradalom követelményeitől,
igényeitől mind nagyobb teljesítményekre galvanizált értelmiségi alko-
tásnak — közvetve és közvetlenül — ebben az irányban is éreztetnie
kell hatását.

Jellegzetesen dialektikus tehát a viszony a főként humán értelmi-
ségi alkotás és a tudományos-műszaki forradalom által is kiváltott ra-
dikális társadalmi átalakulás között. Az előbbi előrejelzi, eszmeileg elő-
készíti s igazolja az utóbbit, amely a maga részéről az eddigieknél ked-
vezőbb feltételeket teremt az alkotásnak. A mutációk szociológiájának
szükségességéről és feladatairól szólva, Georges Balandier rámutat, hogy
az átmenetek nagy korszakaiban fokozódik az alkotás, az utópia meg-
valósulásra törekszik, a szociális képzelet pedig új alakzatokkal gaz-
dagszik. (Vö. Georges Balandier: *Sociologie des mutations*. Paris,
1970. 36.)

Kérdés viszont ebben a perspektívában, hogy miként viszonyul az alkotásra oly jellemző újító-kritikai mozzanat a hagyományhoz? Ismeretes, hogy az értelmiség szociológiájának régebbi s újabb képviselői közül sokan (Lavrov, Geiger, von Martin, Aron, König, Lepsius, Mills és mások) éppen a kritikában vélik felfedezni az írástudók legfőbb funkcióját. Vannak, akik örök társadalmi hivatást látnak ebben, a marxisták viszont mindig egy adott társadalmi-történelmi összefüggésben, az osztályharc kontextusában vizsgálják bizonyos értelmiségi csoportok valóban haladó szerepet játszó kritikai tevékenységét. Egyrészt történelmi visszatekintésben nem tartható fenn az „örök lázadó“-ról szóló, többek között Schumpetertől megfogalmazott tétel, másrészt egyre elterjedtebbé válik az a felfogás, amely — az egyébként nem monopolizálható — kritikában s a vele szerves kapcsolatban lévő újító, nonkonformista magatartásban jelöli meg a tulajdonképpeni értelmiség jellegzetes vonását. Persze, e szerzők között számos irányzattal, nézettel találkozunk. Karl R. Popper ún. kriticiista módszertanában például a kritikai hagyomány ápolása főként a társadalomtudományok objektivitását van hivatva szavatolni. Popper szerint a kutatók kölcsönös, a munkamegosztásból fakadó bírálata képes bármiféle dogma áttörésére. (Vö. Karl R. Popper: *Die Logik der Sozialwissenschaften*. A *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie* című kötetben. Luchterhand, 1972. 112.) Horkheimer, Adorno és társaik „kritikai elmélete“ magát inkább „a fegyverek kritikájá“-tól elhatárolva próbálta a kritika fegyverét a fennálló rendszer bizonyos vonatkozásaival szemben alkalmazni, Sartre-nál viszont a gyakorlati cselekvésben is érvényesülő baloldali radikalizmus a fegyelem és a kritika között jelentkező konfliktusba ütközik. (Vö. Jean-Paul Sartre: *Der Intellektuelle und die Revolution*. Luchterhand, 1971. 16—17.) A diákok kontesztációs mozgalmainak marxista értelmezői különös figyelmet fordítottak e mozgalmakban jelentkező kritikai magatartásra, amelyben — egyébként a társadalomtudományi, illetve humán értelmiség feladatának tekintett — kritikai öntudat megnyilvánulását regisztrálták. A jelenség elemzése során az alkotó marxisták hangsúlyozzák, hogy a kontesztációban sűrűsödő kritikai öntudatnak egyrészt nem szabad megtorpannia az elmélet határainál, másrészt pedig hordozói csak a dolgozókkal szövetségben és megfelelő módszerekkel küzdhetik le mind a bírálatot hatálytalanító „represszív toleranciá“-t, mind a bürokratikus ellenőrzés és manipuláció más, közvetlen formáit. A kritikai értelmiség alkotó nonkonformizmusa éppen azzal szolgálja a haladást, hogy az elavult eszmények és intézmények bírálata révén fejezi ki azt, amivé a társadalomnak lennie kell.

Kritika, újító alkotás és tradíció mégsem zárja ki egymást. Újítás és hagyomány között nem feltétlenül antagonisztikus a viszony. Már az alkotás, a receptivitás és a szellemi felhasználás között mutatkozó összefüggésnél láthattuk, hogy nincs légtüres térben létrejövő alkotás. Az újításnak valahol, valahogy kapcsolódnia kell a meghaladott előzményhez. Ami viszont az értelmiség abszolutizált bíráló szerepét hangoztató elméleteket illeti, szerzőik éppúgy a túláltalánosítás hibájába esnek, mint azok, akik (konzervatív vagy baloldaliaskodó álláspontból) az írástudók hagyományörző, apologetikus funkcióját emelik ki igenlő vagy

elitélő hangsúllyal. Igaz, az ún. *hagyományos értelmiséget* jellemezve Gramsci megállapította, hogy a történelem színpadára lépett osztályok (eddig legalábbis) olyan értelmiségi kategóriákat találtak, amelyek már léteztek, sőt „a történelmi folyamatosság képviselőinek tűntek, amelyet még a társadalmi és politikai formák legbonyolultabb és legradikálisabb változásai sem szakítottak meg“. (I. m. 273.) Ez a körülmény azonban nem akadályozhatta meg például a hatalomra került munkásosztályt, hogy — tévedések, hibák felszámolásával — erőfeszítést tegyen a polgári rendtől örökölt hagyományos értelmiség átnevelése, alkotó képességei felhasználása érdekében. Különben is: a folyamatosság éppoly szükségszerű mind az anyagi és szellemi kultúra, mind az értelmiség történetében, mint a megszakítottság. A marxi dialektika azért bizonyult ebben a vonatkozásban is megfelelő megközelítési módnak, mert szemléletéből egyik mozzanat sem hiányzik. A dialektikus tagadás feltételezi és megköveteli azt a megőrzés útján történő megszüntetést, amely csak az elavultat tagadja, de átveszi és továbbbéli a múltból mindazt, ami érvényes, ami érték.

Helyesen állapítja meg Edward Shils, hogy az alkotás szempontjából nélkülözhetetlen mű mindig valamilyen értelmiségi tradíció összefüggésében születik meg. Belőle indul ki, s hozzá viszonyítva gyakorol hatást, gyakran az adott kereteket áttörve. A tradíció szerepe eltérő ugyan a különböző alkotási területeken vagy műfajokban, bizonyos azonban, hogy az újítónak ismernie kell, hogy túllépjen rajta. Újítás és hagyomány viszonya egyébként abból a szempontból is viszonylagos, hogy ami ma újításnak számít, az holnapra tradícióvá válik. (Vö. Edward Shils: *Intellectuals, Traditions, and the Traditions of Intellectuals: Some Preliminary Considerations*. Daedalus, 1972. Spring.)

S. N. Eisenstadt — ugyanebben a szellemben — elemzi sokoldalúan az értelmiség és a hagyomány szövevényes relációját. Vizsgálódása szintén arra int, hogy a hagyomány nem minden esetben akadály az alkotásban, hanem sokszor annak lényeges előfeltétele, kelléke. (Vö. S. N. Eisenstadt: *Intellectuals and Traditions*. Daedalus, 1972. Spring.) Persze, ha alkotás és hagyomány viszonya nem feltétlenül antagonisztikus, ebből még nem következik, hogy viszonyuk problémamentes. Ellenkezőleg, az alkotó értelmiség belső konfliktusai, dilemmái abból az ellentmondásból is fakadnak, amely a meglévő elvetése és a kreativitástól elválaszthatatlan folytonosság között támad. Ne feledjük végül azt sem, hogy az alkotás sarkallta, belőle következő önalakítás, önmeghaladás nem szakítható el attól a tendenciától, hogy azonosságunkat — mind az egyéni, mind a közösségi lét szintjein — megőrizzük. E törekvésben Iring Fetscher annak a jognak a megnyilvánulását látja, hogy önmagunk maradjunk, s megkülönböztetett jelentőséget tulajdonít neki — többek között — az új életre ébredő vagy önismeretre törő etnikumok alkotóinak esetében. (Vö. Iring Fetscher: *Konservative Reflexionen eines Nicht-Konservativen*. Merkur, 1973. 10.)

Mindezek alapján nem tűnik indokolatlannak az a prognózis, hogy a várható műszaki és társadalmi átalakulások, az elkövetkező új mutációk korának értelmiségi kreativitása az újító-bíráló szellemnek biztosított elsőbbség mellett nem fog lemondani, nem mondhat le a hagyományéltetéséről sem.

Az alkotást az elidegenedés ellentétének tekintő felfogás szellemében François Perroux azt fejtegeti, hogy az elidegenedés alól történő felszabadulás tulajdonképpen művek, illetve önmagunk alkotásában nyilvánul meg. Ez azonban csak a többiekkel való kommunikációban lehetséges, s így szükségszerűen feltételezi, megköveteli a változó társadalmi egységek alkotását a változó, önmagunkat alakító egyének által. Perroux a dialógusban látja az elidegenedés alóli magán- és közösségi jellegű emancipáció fő eszközét. A párbeszéd privilegizált szerepe e folyamatban pedig — szerinte — abból következik, hogy olyan együttműködést létesít, amely mentesít a szubjektívizmustól, de közben nem fokozza az eldologiasodást; kedvez az autonómiák kölcsönös megerősödésének. (Vö. François Perroux: *Aliénation et société industrielle*. Paris, 1970. 121—123.) Perroux-nak igaza van, amikor megkülönböztetett helyet biztosít a dialógusnak az alkotásban és az interperszonális kapcsolatok humanizálásában. A párbeszéd önmagában azonban éppúgy nem oldhatja meg az elidegenedés felszámolását, mint ahogy pusztán az alkotás sem elegendő ehhez. A reális történelemalakítás — a szükségszerűség és az alkotás Gramscitől megfogalmazott egységének jegyében — főként a kollektív alkotásnak azokhoz a változatos, hatékony formáihoz kapcsolódik, amelyeket forradalmaknak nevezünk. Ebben az értelemben pedig következetes alkotónak, következetes forradalmárnak az elidegenedés bármely formája ellen küzdőket kell tekintenünk.

Láttuk, a lukácsi koncepció szerint valamely feladat megoldására minden erejét és képességét összpontosító „ember-egész“ tevékenysége közvetlenül is az öszseemberi gyakorlat része. Nos, a következetes alkotó, a következetes forradalmár történelemalakító tevékenysége egybefonódik azzal a gyakorlattal, amely — a praxis filozófiájának megvilágításában — a társadalmi-emberi világ alkotása, olyan alakulás, amelyben megvalósul az ember s a világ egysége (K. Kosík). Ebben az alkotásban megkülönböztetett fontosságú szerep vár a társadalomtudományokra, amelyeknek maguknak is szüntelen forradalmi átalakulásokon kell átmenniük a tudományos-műszaki forradalom sodrában (Valter Roman).

Az így felfogott gyakorlatnak megvan a maga szerkezete, s ez — többek között — a szubjektív s az objektív, a termelés és a termék egységét, dialektikus kölcsönhatását jelenti. Ennek az egységnek a megbomlása is tényezőként érvényesül az alkotás szempontjából oly káros következményekkel járó elidegenedés, eldologiasodás kialakulásában, elmélyülésében. Az igazi praxis mindig alkotó jellegű, az alkotás pedig összebékíthetetlen mindenfajta sematizmussal, dogmával, egyhelyben topogással. Nem tűri a rutint, viszonya az intézményekhez pedig ellentmondásos. Kétségtelen, hogy bizonyos intézményi keretek és szervezettség hatékonyan ösztönözheti az értelmiségi alkotás bizonyos formáit. Nem kevésbé kétségtelen viszont az is, hogy ezek a keretek kedvező feltételeket teremthetnek mind az alkotással ellentétes „bürokratikus tudás“, az eredetiség rovására menő fegyelem, a szellem elszegényítéséhez vezető kritikanélküliség, mind a manipuláció számára. És itt nyílik — többek között — tere az alkotás erkölcsi dimenzióiban érvényesülő értelmiségi felelősségnek. A szabadságtól elválaszthatatlan alkotás felelősséget igényel, amely egyenes arányban nő az alkotásnak a tudományos-műszaki forradalom további menetében fokozódó szerepével.